

КІТАБЫ ЯК АБ'ЕКТ НАВУКОВАГА ВЫВУЧЭННЯ

В.І. Несцяровіч

Арабскаалфавітная рукапісная літаратура, да якой належаць і кітабы (араб. *kitab* 'кніга'), інтэнсіўна стваралася ў XVII – XIX стст. (а магчыма, і значна раней) на землях Вялікага Княства Літоўскага, а пазней – у аб'яднанай дзяржаве Рэчы Паспалітай татарамі-перасяленцамі. У апошнія дзесяцігоддзі гэтая арыгінальная спадчына ўсё часцей становіцца аб'ектам навуковага даследавання лінгвістаў.

Пасля выхаду першай па гэтай тэме кнігі “Даследаванне пра паходжанне і стан літоўскіх татар” (1857) прафесара Пецябургскага універсітэта А.В. Мухлінскага, які ў канцы кнігі транслітаруе некалькі напісаных па-арабску ўрыўкаў з аднаго помніка, калекцыя арабскаалфавітнай літаратуры ў дзяржаўных бібліятэках павялічылася. Паводле апошніх публікацый беларускай даследчыцы Алены Цітавец, цяпер у дзяржаўным кнігазборы, галоўным чынам у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі і Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі, налічваецца 47 манускрыптаў розных жанраў (Каран, кітабы, тафсіры, хамаілы і інш.). Гэта больш, чым у краінах, якія ў мінулым уваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага. А ўвогуле беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, захоўваюцца ў бібліятэках Вільнюса, Лондана, Санкт-Пецябурга, Казані. Цяпер навуковая супольнасць мае звесткі пра 181 арабскаалфавітны рукапіс XVII – XX стст. з аичинных і замежных калекцый.

У 1968 г. выходзіць у свет манаграфія Антона Антановіча “Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом...”, у якой паведамляецца аб 23 манускрыптах. А. Антановіч бліскуча вырашыў пытанне навуковай транслітарацыі славянамоўных тэкстаў, напісаных па-арабску. Пазнейшае пакаленне даследчыкаў арабскаалфавітнай літаратуры будзе карыстацца або транслітарацыяй “па Антановічу” або “сваімі”, але ўзорам для іх усё адно будзе заставацца транслітарацыя А. Антановіча.

Дзякуючы працам даследчыкаў Ч. Лапіча, А. Дразда, М.М. Дзекана, Т. Майды (Рэспубліка Польшча), Г. Мішкінене (Літва), П. Сутэра (Швейцарыя) і інш. у лінгвістыцы паступова сфарміраваўся новы навуковы напрамак – *кітабістыка*. Праўда, у гэтай назве рэалізуецца якраз другое значэнне слова *кітабы* – ім называюць усе арабскаалфавітныя тэксты незалежна ад жанру. Таму ў лік публікацый па кітабістыцы ўваходзяць не толькі тыя, у якіх даследуюцца ўласна кітабы, але і рукапісы іншых жанраў, у прыватнасці – тафсіры і хамаілы. Калі першае можна праілюстраваць, напрыклад, манаграфіямі Чэслава Лапіча “Кітаб татарскі: мова, графіка, палеаграфія” (на польскай мове, 1986), Галіны Мішкінене “Старажытныя рукапісы літоўскіх татар” (на рускай мове, 2001) і інш., то другое – фундаментальнай працай Паўля Сутэра “Аль-фуркан татарскі” (на нямецкай мове, 2004), у якой даследуюцца лінгвістычныя і тэксталагічныя асновы тафсіра першай чвэрці XVIII ст.

Пераклад, правільней – падрэдкавы каментарый, які суправаджае арабскі тэкст тафсіра 1725 г., выкананы тагачаснай “крэсавай (г.зн. украіннай) польскай мовай”, у якой выразна праяўляюцца субстратныя (беларускія) рысы. Некаторыя даследчыкі, у тым ліку беларускія, тут не робяць выключэння або агаворкі і называюць такую мову польскай. Але на самай справе лінгвістычнай асновай тафсіраў, у адрозненне ад лінгвістычнай асновы кітабаў, дзе дамінуе тагачасная беларуская народна-дыялектная мова, з'яўляецца дыялектны (мясцовы) варыянт польскай літаратурнай мовы, які ўзнік у выніку яе асэнсавання беларускім насельніцтвам. У тафсірах не толькі XVIII ст., але і пазнейшых, а таксама, фрагментарна, у некаторых кітабах XIX ст. гэта добра ілюструецца.

Цытаты з тафсіраў выкарыстоўваліся татарскімі кніжнікамі ў кітабах для ілюстрацыі ісламскай дактрыны. Пад уплывам беларускамоўнага акружэння яны беларусізаваліся. Аднак беларускі варыянт Карана (тафсіра), на думку П. Сутэра, не ствараўся. І гэта пакуль застаецца самай вялікай загадкай: чаму адны жанры, як, напрыклад, кітабы, ад пачатку запісваліся тагачаснай беларускай, а тафсіры – польскай крэсавай мовай? П. Сутэр выказвае некалькі меркаванняў, якія заслугоўваюць увагі як гіпотэзы. Але разам з тым можна меркаваць таксама, што пераклад Карана рабіўся не па-беларуску яшчэ і таму, што XVII стагоддзе азнаменавалася вострай канфесійнай палемікай. Тут, не ўдаючыся ў падрэязнасці, можна ўзгадаць і яўны пасквіль на татар-мусульман ананімнага аўтара пад псеўданімам Пётр Чыжэўскі “Аль-фуркан татарскі” (1616) (поўнае супадзенне з назвай манаграфіі П. Сутэра). Найбольш агрэсіўна ў міжканфесійных спрэчках з татарамі-мусульманамі праяўлялі сябе аўтары – прыхільнікі каталіцкага крыла хрысціянскай канфесіі, а яны гаварылі па-польску. Гэта азначае, што палеміку з імі можна было весці таксама толькі па-польску, для чаго патрэбна было ўзброіць мусульманскіх палемістаў надзейным матэрыялам – вытрымкамі з Карана на мове апанентаў. Адгалоскі такой палемікі ўтрымлівае хамаіл XVIII стагоддзя (Р-97), пра што паведамляе беларускі даследчык М. Тарэлка.

Функцыянаванне арабскаалфавітнай літаратуры на працягу некалькіх стагоддзяў спрыяла выпрацоўцы і назапашванню ў ёй нарматыўных моўных з'яў. Мэтанакіраваных публікацый па гэтай тэме яшчэ мала. Па характары арфаграфічных і граматычных нормаў мовы кітабаў нам даводзілася выступаць у друку. Пытанне заключаецца ў тым, каб вызначыцца, ці ўласцівы літаратурна-пісьмовыя нормы кітабам? Вырашыць гэтую праблему ў межах тэрміналагічнага паняцця *літаратурная мова* цяжка, калі наогул магчыма, паколькі ў XVIII і XIX стст. беларуская літаратурная мова амаль не функцыянуе. Беларуская мова бытуе ў гэты час у народна-дыялектнай форме, на якую і арыентуюцца татарскія капіісты. Але іх падыход да капіравання кніг нельга назваць механічным. Кітабы ў рознай ступені ўтрымліваюць адзнакі мэтанакіраванай, свядомай літаратурнай апрацоўкі моўных з'яў з пазіцыі іх правільнасці, мэтазгоднасці. Таму праблема можа вырашацца ў межах тэрміналагічнага паняцця *літаратурная норма*. Ці арыентаваліся капіісты на аднастайнае напісанне? Хутчэй, так. Іншая справа, што па шэрагу прычын гэтага ўдавалася дасягнуць не ўсім і не заўсёды. Думаецца, паказчыкам літаратурна-пісьмовай нормы можа служыць паўтаральнасць моўнай з'явы, для вывучэння якой варта распрацаваць *каэфіцыент нарматыўнасці*, які грунтаваўся б на дакладных колькасных паказчыках. Менавіта такі падыход да вызначэння нарматыўнасці ў старажытных беларускіх летапісах прапануе беларуская даследчыца Валанціна Мароз. Але гэта ўжо задача асобнага даследавання і асобнай размовы.

КОММЕМОРАТИВНЫЕ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИЕ ГОДОНИМЫ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Ю.Л. Никитина

В настоящее время в системе городских топонимов доминирующим является специальное присвоение названий объектам, которое отражает идею, а не особенности самого объекта. Так, типичными для восточных славян на современном этапе являются номинации в честь выдающихся людей, зачастую не имеющих никакого отношения к именуемому объекту. До 1917 г. наименования, увековечивающие и прославляющие человека, были большой редкостью. Традиционно наименования внутригородских объектов очень часто образовывались от фамилии или имени владельца дома, земельного участка, расположенного на определённой местности. Экспансия же мемориальных урбанонимов началась в послереволюционные годы и коснулась всех без исключения стран, входящих в состав бывшего Советского Союза. В настоящее время подобные наименования представляют мощнейший пласт восточнославянской городской топонимии. Мы рассмотрим особенности функционирования названий мемориального характера восточнославянских городов на примере Минска, Москвы и Киева.

Наименования-посвящения не являются следствием естественной номинации, а представляют собой единовременные акты присвоения названий городским объектам официальными инстанциями. Таким образом, довольно широкое использование единиц мемориального характера в восточнославянских урбано-нимиконах связано прежде всего с переходом к искусственной номинации и расширением использования генитивных конструкций для называния улиц. В настоящее время урбанонимы мемориального характера составляют 26% от общего количества анализируемых единиц.

Зачастую названия мемориального характера состоят только из фамилии (ул. Кутузова – Москва, пер. Ушакова – Минск, ул. Бальзака – Киев). В постсоветский период во многих случаях изменилась структура подобных годонимов: онимиче-ская часть стала состоять из двух слов. В городские топонимы, помимо фамилии, стало вводиться имя (ул. Татьяны Макаровой – Москва, ул. Лизы Чайкиной – Минск, ул. Степана Дуки – Киев) или онимизированный апеллатив, несущий определённую характеристику, дополнительные сведения о человеке (ул. Маршала Баграмяна – Москва, ул. Академика Жебрака – Минск, ул. Композитора Мейтера – Киев).

Все названия-посвящения современной восточнославянской урбанонимной системы можно разделить на три группы, которые имеют как количественные, так и качественные различия.

К первой группе отнесём единицы, мотивированные именами различных политических деятелей (ул. Машерова – Минск, ул. Маркса и Энгельса – Москва, ул. Фрунзе – Киев). Фамилии участников восстаний, войн и революций составляют основу наименований, относящихся ко второй группе исследуемых урбано-нимов (ул. Данилы Сердича – Минск, ул. Белы Куна – Москва, ул. Богдана Хмельницкого – Киев). Востребованными оказались и урбанонимы в честь участников Великой Отечественной войны (ул. Варвашени – Минск, ул. Медведева – Москва, ул. Жукова – Киев). Третья группа наименований-посвящений восточнославянского урбанонимикона включает единицы, в основе которых лежат фамилии деятелей науки, культуры, искусства, героев мирного времени (ул. Змитрока Бядули – Минск, ул. Авиаконструктора Микояна – Москва, ул. Бетховена – Киев).